

КЕШ ВОҲАСИ ЎРТА АСРЛАР КОНЧИЛИГИ ВА ХУНАРМАНДЧИЛИК ТУРЛАРИ

Парманов Ш.Э. *

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Кеш воҳаси ўрта асрлар кончилиги ва хунармандчилигини ривожланиши, унинг турлари ҳақида сўз юритилиб, кончилик тараққиёти, металлсозликнинг муҳим тармоқлари қуролсозлик, кандагарлик ва заргарлик соҳаларининг юксалишига алоҳида эътибор қаратилган. Ривожланган ўрта асрларда Кеш воҳасида хунармандчилик ишлаб чиқариши энг юқори даражада бўлиб, маҳсулотлар нафақат ички эҳтиёжлар учун, балки, ташқи савдо учун ҳам ишлаб чиқарилган. Бу борада амалга оширилган тадқиқотлар ўз илмий долзарблиги билан ажралиб туради ва Жанубий Сўғд тарихи ва маданиятини ўрганишига хизмат қилади. Муаллиф томонидан Кеш воҳасининг ўрта асрлар кончилиги ва хунармандчилигини ривожланиши археологик ҳамда ёзма манбаларни таққослаш, таҳлил қилиши асосида батафсил ёритилган.

Калит сўзлар: Кеш, Жанубий Сўғд, Танхосдарё, Қорадарё, Чўянлисой, Турнасой, Лангардарё, Шертоғ, кулолчилик, кончилик, металлсозлик, хунармандчилик, кандакорлик, қуролсозлик, меъморчилик, тўқимачилик.

Ўрта асрларда иқтисодийнинг ривожланиши кўпроқ фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва уларни қайта ишлашга ҳам боғлиқ эди. Тадқиқот ишлари натижасида Қашқадарё худудида бир нечта қадимги конларнинг излари аниқланган. Металл конлари хунармандчиликнинг ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Айтиш мумкинки, воҳада хунармандчилик ишлаб чиқариши учун етарли хом ашё базасига эга эди.

Воҳадаги қадимги конларни ўрганган М.Е.Массон Танхосдарё ва Қорадарёнинг юқори оқимидан бир қанча турларини аниқлади [1]. Шунингдек, қадимги металл ишлаб чиқариш излари ва тошқоллар Қизилдарёнинг юқори оқимларида ҳам аниқланган.

Кейинроқ Е.Б.Пругер томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижасида бир нечта Тутакотадан темир рудаси ва ярим металл қолдиқлари, унинг атрофидан эса IX-XII асрга оид сопол парчалари топилган. Чўянлисой ва Турнасойдан ҳам айнан шундай топилмалар аниқланган. Кўп сонли металл қотишмалари Лангардарё ҳавзаларида ҳам учрайди. Бу атрофдаги конлардан асосан темир ва қисман кумуш қазиб олинган. Илк ва ривожланган ўрта асрлар даврида Қалтақўл қишлоғи ёнидан ярим металл рудалари конларидан хом-ашё қазиб олинган. V-VIII асрларда Шертоғ қонидан хом-ашё қазиб чиқарила бошланди. Бу ердан топилган турли қолиплар темир шу ерда эритилганлигидан далолат беради. Шертоғ атрофларида оҳоктош ҳам қазиб олинган [2]. Ички иқтисодий ҳаёт ва ташқи алоқаларнинг ривожланишида Кеш воҳасидан туз қазиб олиш муҳим аҳамиятга эга эди. Кешдан туз қазиб олиш ҳақида М.Е.Массон тадқиқот ишларини олиб борган ва унинг фикрича IX-X асрлар ёзма манбаларида эслатилган Кешнинг туз қони Ғузордан 64 км узоқликда жойлашган қонга мос келади [3]. Бу ерда қазиб олинган тузнинг сифати ниҳоятда юқори эди. Шунинг учун ҳам Кеш тузи нафақат Мовароуннаҳрда, балки четга ҳам олиб кетилган. Ибн Хавқалнинг ёзишича “Кешда ердан тош тузи қазиб олинади ва Хуросоннинг кўпгина вилоятларига олиб кетилади” [4].

Кўпгина IX-XII аср кон ёдгорликларида учрайдиган ўйма ганчли нақшлар албестер ишлаб чиқарилганлигидан далолат беради. Е.Пругернинг

таъкидлашича, ўрта асрларда Оксуб бўйларидан ганч қазиб олинган [5].

Жамият ҳаётида ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, янги ерларнинг ўзлаштирилиши темир маҳсулотларига бўлган талабни кескин оширди. Натижада воҳада йирик марказлардан бошқа аҳоли манзилгоҳларида ҳам металлсозлик кенг ёйилди. Жумладан, металлсозлик излари-темир қуймалари Касби, Базда, Кишмиштепа, Искифағн ёдгорликларида, темирчилик устахоналари Қоровултепа, Овултепа, аниқланган [6]. Бу манзилгоҳларда темирчилар томонидан кенг аҳоли эҳтиёжлари учун зарур бўлган меҳнат қуроллари, қурол-яроғ, ошхона идишлари ҳамда тақинчоқлар тайёрланган.

Кончилик тараққиёти ўз навбатида металлсозликнинг муҳим тармоқлари бўлган заргарлик ва кандакорлик соҳаларининг юксалишига замин яратди.

Илк ўрта асрлар хунармандчилигида кандакорлик алоҳида ўринга эга. Кумуш ашёсидан нозик дид билан тайёрланган идишлар нафақат Жанубий Сўғдда, балки қўшни ва олис ўлкаларда ҳам катта ўринга эга бўлган. Яқин вақтларгача мутахассислар орасида кумуш идишлар кандакорлигининг асосий ватани Эрон бўлганлиги, бошқа худудлардан аниқланган идишларнинг асосий қисми айнан шу ерда тайёрланганлиги, кейинчалик эса соҳа тараққиёти Араб халифалиги даври билан боғлиқлиги хусусида фикрлар устувор эди. Бироқ, изчил тадқиқотлар бу маҳсулотларнинг маълум бир қисми Сўғдда тайёрланганлигини кўрсатди. Археологик ва геологик тадқиқотлар Сўғд худудида кумуш конлари мавжуд бўлмаганлигини кўрсатади. Рангли фойдали қазилмалар бўйича йирик тадқиқотларни амалга оширган Ю.Ф.Буряков Сўғд кандакорлигининг хом ашёси асосан савдо алоқалари орқали Чоч ва Илоқ худудларидан олиб келинганлигини таъкидлайди [7]. Кандакорлик хунармандчилигининг юксалиши кулолчилик маҳсулотлари тайёрланишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди.

Металлсозликнинг яна бир муҳим тармоғи – қуролсозлик бўлиб, мазкур даврда Сўғдда кўплаб қурол-яроғ тайёрлайдиган маҳсул устахоналар фаолият кўрсатган. Бу устахоналарда тайёрланган

* Парманов Ш.Э. – ЎЗМУ катта илмий ходим-изланувчиси.

қуроллар савдо-иқтисодий алоқалар туфайли кўшни ўлкаларга чиқарилган. Қуролсозликда юқори табақа вакиллари орасида урфга кирган қимматбаҳо маъдан ва тошлар билан безатилган турли шаклдаги қуроллар тайёрлаш катта ўрин тутган. Шунингдек, бу услубда алоҳида ўринга эга бўлган от анжомларини тайёрлаш ва нафис қилиб безатиш ҳам ривож топган. Қуролсозликдаги тараққиёт ўз-ўзидан ёғочга ва айрим ҳолларда суякка ишлов бериш, уларни сайқаллаш соҳаларининг юксалишига таъсир кўрсатган.

Ёғоч ўймакорлиги – илк ўрта асрларда Сўғда ривож топган соҳалардан бири – ёғочга ишлов бериш хунармандчилиги ҳисобланади. Бу соҳа маҳсулотларидан асосан уй хўжалиги ва меъморчилик безакларида фойдаланилган бўлиб, ўзига хос тайёрлаш техникаси орқали амалга оширилган. Бу жараёнда қўл ёки сув ёрдамида ҳаракатга келтириладиган махсус дастгоҳдан фойдаланилган. Дастгоҳ тузилиш жиҳатидан оддий бўлиб, унда ишлов бериладиган ёғоч бўлаги ҳаракатга келтирилган, айланаётган ашёга махсус пичоқлар ёрдамида ишлов берилган. Идишларни тайёрлашдаги энг муҳим босқич уларнинг мустаҳкамлигини таъминлашдан иборат бўлган. Шу мақсадда тайёр бўлган идишлар бир – икки дақиқа олов тутунида тутиб турилган, сўнгра, идишга ёғ суртилган ёки идиш қайноқ ёғда бир дақиқа ушлаб турилган. Шундан сўнг идишга минерал бўёқ билан безак берилган [8].

Меъморчиликда саройлар ҳамда шаҳарларнинг муҳим биноларини, ибодатхоналарни безатиш ёғочга ишлов бериш хунармандчилиги ривожини янги поғонага кўтарган. Таъкидлаш жоизки, меъморчиликда ёғоч ўймакорлиги беағи фақат тоғолди худудлари учун хос бўлиб, Жанубий Сўғда иқлим шароити ва хом ашё манбаидан келиб чиқиб, биноларни сопол (сирланмаган) кошинлар билан безаш кенг ёйилган [9]. Бироқ, кейинги даврларда металлсозлик ва шиша буюмлар тайёрлашнинг кенгайиши ёғочга ишлов бериш хунармандчилигининг асосан меъморчиликда сакланиб қолишига сабаб бўлди.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, Жанубий Сўғда ривож топган ҳар бир хунар соҳалари катта тажриба ҳамда узоқ муддатли оғир меҳнатни талаб қилган. Бу эса, фикримизча, шарт-шароит, яъни, ижтимоий-иқтисодий асос ҳамда бойлик тўпланишини тақозо этган. Бу каби шарт-шароит Сўғднинг Туркий хоқонлиги таркибига киритилиши ҳамда хоқонлик билан савдо-иқтисодий алоқалардаги муштарак манфаатлари орқали юзага келди. Ушбу мулоҳазалар ҳамда тадқиқотлар тахлили Жанубий Сўғд худудидида хунармандчилик аҳволининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш имконини беради. Жумладан, маҳсулотлар ишлаб чиқарилиши ҳамда сифатига кўра уни уй касб-кори ва хунармандчилик ишлаб чиқариши каби гуруҳларга ажратиш мумкин.

Уй хунармандчилиги уй-қўрғонлар ёки (янгидан вужудга келган) кишлоқ манзилгоҳларида қўлда идишлар тайёрлаш, бўйра тўқиш, бўёқлар тайёрлаш ва тўқимачилик кабилар билан боғлиқ

бўлган [10]. Бу каби хунармандчилик маҳсулотларининг асосий истеъмолчилари кишлоқнинг оддий аҳолиси, яъни ишлаб чиқарувчиларнинг ўзлари бўлганлиги сабабли бу маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш даражаси ва сифати юқори бўлмаган. Шу сабабли, фикримизча, уй касб-кори даражасидаги буюмлар тайёрлаш ва хунармандчилик ишлаб чиқариши ўртасидаги фарқни ажрата билиш лозим.

Тадқиқотлар таҳлиliga кўра, хунармандчиликнинг ихтисослашган соҳалари асосан йирик шаҳарларда ва хунармандчилик марказларида (Кеш ва Насаф) ривож топган бўлиб, бундай марказларда махсус устахоналар ҳам фаолият кўрсатган. Бундай марказларда маҳсулотларнинг асосий қисми ўзаро алмашинув ёки сотиш учун тайёрланган бўлиб, уларнинг маълум бир қисми хунармандларнинг ўзлари томонидан сотувга чиқарилган. Зеро, уларни ишлаб чиқариш "... бозор мақсадларида амалга оширилган бўлиб, бу каби маҳсулотлар шахсан озод хунармандлар томонидан тайёрланган" [11]. Бу маҳсулотларнинг асосий истеъмолчилари йирик мулкдорлар, шунингдек, уларга тегишли тижорат билан машғул савдогарлар бўлган. Чунки, мазкур даврда савдо-сотик жуда қизгин ва даромадли ҳисобланар, "... бироқ, бу тижорат оғир натурал хўжалик шароитида яшаётган авом халққа эмас, балки, жамиятнинг дабдабали нарсаларга эҳтиёж сезадиган юқори қатламга хизмат қиларди" [12]. Шу сабабли, фикримизча, кенг миқёсли савдо-сотик жараёнлари ривож топганлигига қарамай уй хунармандчилиги илк ўрта асрларда ҳам Сўғд хунармандчилигида маълум бир ўринга эга бўлган. Бу эса биринчи навбатда, шаҳар ва кишлоқ ўртасидаги узвий боғлиқликни таъминлаб келган.

Воҳада хунармандчилик маҳаллалари ва устахоналарининг ажралиб чиқиши асосан шаҳар ва кишлоқларнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ўрта асрлар Қашқадарё воҳаси шаҳар ва кишлоқларидаги хунармандчилик ишлаб чиқариш қолдиқлари тадқиқотларни умумлаштириб ва солиштириб кўришга ҳаракат қиламиз. Воҳадаги Хўжабузруктепа шаҳар атрофида кулолчилик маҳаллаларининг кулолчилик устахоналари излари топилган.

Олтинтепада ҳам турли туман хунармандчилик ривожланган эди. Булар орасида кулолчилик, ғишт пишириш, ойнасозлик, металлни қайта ишлаш кабилар бор эди.

Олтинтепанинг шарқий қисмидан ўрта асрларга оид жуда кўплаб сопол парчалари топилган. Улар орасида сирланган ва турли бўёқларда нақш солинган идишлар мавжуд. Ундан ташқари хумдон ёнидан XII асрга оид тангалар (31 дона) топилган. Мисдан ясалган бу тангаларнинг сиртига кумуш суви югиртирилиб, Қорахонийлар ҳукмдори Иброҳим Ҳусайн дирхамларидан иборат бўлиб, ёзилган сана 1178-1180 йиллардир. Тангаларнинг ёнидан XIII асрнинг 30-йилларига оид алоҳида тангалар ҳам топилган. Б.Кочневнинг бу фикридан кейин печни XII аср охири ва XIII аср бошларига оид дейиш мумкин бўлади [13].

Археологик тадқиқотлар туфайли кулолчилик хумдонлари ва сифатсиз сополлар парчаларини ўрганиш натижасида X-XII асрлар кулолчиликнинг ривожланганлиги ва сопол маҳсулотларининг катта ҳажмда ишлаб чиқарилганлигининг гувоҳи бўламиз. Ундан ташқари бу маълумотлар кулолчилик маҳсулотининг асосий турлари: сирланмаган (кўзачалар, товоқлар, қозонлар) идишлар, симоб кўзачалар, турли ўйма нақшлар билан безатилган қоққоқлар ва сирланган идишлар бўлганлигидан далолат беради.

Олтинтепанинг кулолчилик маркази атроф қишлоқларга ҳам маҳсулот етказиб берган. Қишлоқ манзилгоҳларида симоб кўзача ва қолиплаган идишлар учрайди. Уй ишлаб чиқариш шароитида

бўлган қишлоқлар хунармандчиликда бундай маҳсулотлар бўлмаган.

Қишлоқларда ҳам турли ишлаб чиқариш изларини учратиш мумкин. Шунини алоҳида назарда тутиш лозимки, қишлоқларда хунармандчиликнинг ривожланиши чегараланган характерга эга эди. Ишлаб чиқиш технологияси ҳам шаҳарникига қараганда нисбатан қоққоқ бўлиб, маҳсулотларнинг сифати ҳам шаҳарникига нисбатан анча паст эди. Олиб борилган тадқиқотлар натижаларидан шундай хулосалар чиқадики, ривожланган ўрта асрларда Кеш воҳасида хунармандчилик ишлаб чиқариши энг юқори даражада бўлиб, маҳсулотлар нафақат ички эҳтиёжлар учун, балки, ташқи савдо учун ҳам ишлаб чиқарилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. Т.: Издательство академии наук Уз ССР, 1953. С. 19.
2. Пругер Е.Б., Тихомиров Е.М. Работы по изучению древнего горного промысла Узбекистана. Журнал АО. 1977. М., 1978. С. 534.
3. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. Т.: Издательство академии наук Уз ССР, 1953. С. 19.
4. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард (Моварауннаҳр). Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Камалиддинов Ш.С., Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедиси” 2011. – Б.66.
5. Пругер Е.Б. Горный промысел Южного Согда. Т.: Фан, 1986. С. 31.
6. Лунина С. Города Южного Согда в VIII-XII вв. -Ташкент, Фан, 1984.-С.79.
7. Буряков Ю.Ф. Добыча благородных металлов в средневековой Средней Азии // Ўрта Осиёда кон-металлургия тарихи. - С.57-58.
8. Нозилов Д. Ўрта Осиё дизайни тарихидан. -Тошкент, “Ўзбекистон” 1998.-Б.55.
9. Массон В.М. Культурогенез древней Центральной Азии. – Санк-Петербург, Филологический факультет Санк-Петербургского Государственного университета, Издательство Санк-Петербургского Государственного университета, 2006. -С.247.
10. Қаранг: Эшов Б.Ж. Милоддан аввалги VII-IV асрларда Суғдиёна тарихи ва маданияти. Тарих фан. номз. дисс. -Тошкент, 1999.-Б.101.
11. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э. – VII в. н.э. – Ташкент: Фан, 2000.-С. 129.
12. Гумилев Л. Қадимги турклар – Ташкент: Фан, 2007.-Б. 49.
13. Кочнев Б. К истории денежного обращения в Средней Азии XI-XII вв. – ИМКУ. Вып. 12. Т., 1975. С. 170-175.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы развития промысла, выработки сырья и ремесленного производства, в частности, отдельное внимание уделено изготовлению металлических изделий и металлообработке в Кешском оазисе в эпоху средневековья. В период развитого средневековья ремесленное производство в Кеше достигает наивысшего подъема, ремесленные изделия производятся не только для внутреннего потребления, но и внешней торговли. Применительно к теме, проведенные исследования имеют актуальное значение для изучения средневековой истории и культуры Южного Согда. В статье использован метод сравнительного анализа археологических и письменных источников.

Ключевые слова: Кеш, Южный Согд, Танхасдарья, Карадарья, Чуянлисай, Турнасай, Лянгардарья, Шертан, гончарство, металлообработка, ремесло, оружие дело, архитектура, ткачество

RESUME

This article gives information about the development of mining and crafts, types of crafts, also special attention is paid to the production of metal products and metal-working in Kesh oasis in the Middle Ages. The production of crafts reached the highest degree during the Middle ages, crafts were produced not only for domestic consumption, but also external trade. Implemented researches about this theme are differed with their actuality, and served to learn history and culture of Southern Sougd. On the basis of archaeological materials and written sources this article analyzes the development of mining and crafts in Kesh oasis in the middle ages.

Key words: Kesh, Southern Sughd, Tankhasdarya, Kara Darya, Chuyanlisay, Turnasay, Langar Darya, pottery, mining, metalwork, craft, coining, architecture, weaving.